

„Nehéz itt helytállni kérem”

Kulturált kereskedelem a szocializmusban

Az 1950–60-as évek kereskedelempolitikai törekvései rendre középpontba állították a kulturált szocialista kereskedelem kialakítását, amelynek kritériumait számtalan fórumon hirdették. A kereskedelmet irányítók igyekeztek elhatárolódni a korábbi szemlélettől és módszerektől, s annak helyébe állítani az újat: a kulturált kereskedelmet.

„A kereskedelmi tevékenység középpontjába a kiszolgálás kulturáltságának növelését, az udvarias és figyelmes munkát kell állítani. Ez legyen olyan alapvető követelmény, amely minden fokon a munka elbírálásának fő feltétele.”¹

A szocialista kereskedelem az ellenpólusként meghatározott kapitalista kereskedelemtől elsősorban céljaiban szándékozott különbözni, hiszen legfőbb törekvésnek a profit helyett a fogyasztók minél jobb ellátását tekintették. Törekedtek ugyanakkor a kapitalista és a szocialista kereskedelem formái és módszerei közti különbségek meghatározására is. Eszerint a kereskedelem e két válfaja hasonló, mégis eltérő tartalmat hordoz: az alázatos végrehajtással társuló udvariasság a kapitalisták esetében a haszonszerzést szolgálta, míg az új rendszerben az alkalmazott „teljes emberi egyenlőségben, öntudatosan” végezhetette feladatát, a „jellemből fakadó udvariasság” a dolgozótárs megbecsülését, az előzékenység pedig igényeinek kielégítését célozta.² Kiválóan példázta ezt a szemléletet az 1953-ban bemutatott *Állami Áruház* című film két kereskedő figurája. A Latabár Kálmán által megformált régi vágású kereskedő, aki egy panaszos vevő jellemzését idézve, *keskeny, sürgő-forgó alak*, aki *odaugrik, se szó, se beszéd, belegyömöszöl[i]* a vevőt egy bundába, nyáron, egy *vámpír*, aki a blokk kiállítás után már *taszítja* a vásárlót a kasszához, s ellentmondást nem tűrő, pörgő beszédével egyszerűen *legázolja*. Az igazgató megrovása során hangsúlyozta: „Te most is úgy adsz el, mint 20 évvel ezelőtt. Meglátsz egy vevőt, rögtön megbo-

¹ Időszerű kereskedelempolitikai kérdések és a belkereskedelem 1966. évi feladatai. Tausz János belkereskedelmi miniszter előadói beszéde az 1966. március 14-i országos értekezleten. Melléklet a *Kereskedelmi Értesítő* 1966. évi 12. számához. 11.

² Bihari 1963: 3–5. Az új eladási formákról, az udvariasságról, a szállodaipar fejlődéséről beszéltek a fel-szólalók. *Kirakat* 1958. október. 10; Néhány szó a szocialista erkölcsről. *Kirakat* 1961. december. 5; Mi a különbség a kapitalista és a szocialista kereskedelem között. *Bizományi Híradó* 1965. április 4. 6; Gondolatok a vállalat 20. éves jubileumára. *Bizományi Híradó* 1968. november 7. 32.

londulsz. Nem a dolgozó embert látod benne, amilyen te magad is vagy, hanem az 526 negyvenet, aminek a kasszába be kell folynia.” A filmben Gábor Miklós játsza a pozitív példát képviselő eladót, majd igazgatót, aki inkább vállalja a munkahelyi konfliktusokat, mintsem hogy selejtes vagy ízléstelen ruhát adjon el.

Tanulmányomban elsősorban a kereskedelmi szaksajtó és a Belkereskedelmi Minisztérium iratanyagának vizsgálata alapján szeretném bemutatni, hogy mit értettek a kulturált kereskedelem fogalmán, milyen lépéseket tettek létrehozása érdekében. Gyakorlati megvalósulását főként egy szűkebb régió (a mezőcsáti, majd a székhely megváltoztatását követően leninvárosi járás néhány települése) vonatkozásában vizsgálom, amihez nagyobb forráscsoportot jelentettek a kereskedelmi témájú bejelentések és panaszok, a tanácsülési és VB jegyzőkönyvek, valamint azok a tematikus interjúk, amelyeket paraszti származású eladókkal és kereskedőkkel készítettem.

A hazai szocialista kereskedelem kialakításához a mintát az 1930-as években létrehozott – az alábbiakban elsősorban Amy E. Randall történész kutatásai alapján ismertetett³ – szovjet szocialista kereskedelem szolgáltatta. A kormányzat a modernizált és megnövelt kereskedelmi infrastruktúra révén, technológiai és gyakorlati újításokkal, illetve az árueelosztás új módszerével (azt eredményesnek és becsületesnek feltüntetve) tervezte a kereskedelem racionalizálását és újradefiniálását, amelyre az új szocialista rend eljövételét szolgáló államépítés egy formájaként tekintett. E törekvések zászlóshajói voltak azok az elsősorban nagyvárosi, modern áruházak, amelyek mind az áruválaszték, mind a kiszolgálás minősége tekintetében kiemelkedtek a sorból, s a luxus érzetét közvetítették annak az új szovjet „középosztálynak”, amely tárgykultúrájában is kifejezésre kívánta juttatni magasabb fizetéssel is honorált, privilegizált helyzetét.⁴ A jobb, vidámabb életet hirdető sztálini propaganda igazolásaként is szolgáló mintaáruházak azonban éles kontrasztban álltak a folyamatos áruhiánnyal és az ütött-kopott boltbelsővel rendelkező üzletek tömegével szemben.⁵

A kereskedelmi ismeretek terjesztéséhez és propagálásához sajátos eszközöket is bevetettek, ilyen volt az itthon 1953-ban megjelent *Szívügyünk* című kereskedelmi regény is, amely „a szovjet kereskedelmi dolgozók mindennapi életét, munkáját” ábrázolta.⁶ A regénybeli főszereplő, a bolti takarítónőből eladóvá, részlegvezetővé, majd üzletigazgatóvá váló Lena munkahelyi emelkedésével párhuzamosan a kereskedelmi munka különböző szintjei bontakoznak ki. Ő mintázza az ideális dolgozót: becsületes, ügyel a tisztaságra, pontos, felelősségteljes, az előírásokat maximálisan betartja, figyelmet fordít saját továbbképzésére, élen jár az újításokban, és szívvel-lélekkel – a munkatársaival, feletteseivel való konfrontációt is vállalva – igyekszik

³ Randall 2008: 67–111.

⁴ Az új szovjet középosztály fogyasztási szokásait a kulturáltság egy aspektusaként kezelte a rendszer: Catriona – Volkov 1998: 293–297; Gronow 2003: 11–14.

⁵ Hessler 2004: 198–215; Gronow 2003: 6–9.

⁶ Volkov 1953; *Kereskedelmi Értesítő* 1953. június 8. 500.

megoldani a munkások minél jobb ellátását. A tőle eltérő eladótípusokat megtestesítő munkatársai a kerülendő magatartásmintákra is példát mutatnak. Megjelenik a „rendetlen” ruházatú utcai süteményárus, a csemege-osztály vezetője, aki hamis mérésre próbálja megtanítani kolléganőjét vagy a vevőkkel gorombáskodó eladó. A regény központi negatív karaktere a Vosztok gyár Munkásellátási Osztályának vezetője, akinek – immár háborús viszonyok közötti – sikkasztásait végül leleplezik.

A kereskedelmi ismeretek erőteljes propagálásában szerepet játszhatott az is, hogy az 1950-es évektől kezdve jelentősen megemelkedett a kereskedelemben dolgozó nők létszáma (ebben az ágazatban volt legmagasabb az arányuk), miközben kereskedelmi képzettséggel – mind a vezetők, mind az eladók körében – csupán fele annyan rendelkeztek közülük, mint a hasonló munkakörben dolgozó férfiak.⁷ A szovjet rezsim már az 1930-as években – miután az erőltetett iparosítás bizonyos területeken megkövetelte a férfi munkaerő nőivel való helyettesítését – új retorikai megközelítést alkalmazott a női kereskedelmi dolgozókkal szemben. Hangsúlyozta például az ösztönös női erényekből (mint a tisztaságra, rendezettségre, udvariaságra, figyelmességre, jó ízlésre való hajlam) eredeztethető kulturált viselkedésüket, s háztartási tapasztalataikon alapuló hozzáértő áruajánlásukat. A női munkaerőhöz társított pozitív attitűd jelentős fordulat, hiszen a kereskedelem területét korábban jellemző férfi dominanciát gyakran magyarázták a nők alkalmatlanságával, úgymint a fizikai erőtlenséggel, „természetes félnkséggel” vagy betegségre való hajlammal, alacsonyabb szakértelemmel.⁸

A hátrányként megjelenített tulajdonságok némelyike visszaköszönt a női interjúalanyok visszaemlékezésében is, hiszen mindannyian megterhelőnek ábrázolták a bolti munkával járó folytonos rakodást, emelést.

„Nagyon sokat kellett cipekedni, mert akkor 50 kilós zsákokban jött a liszt, 50 kilós zsákokban jött a cukor, azt mind ki kellett 20 kilós csomagokba, a zsírt ezt mind ki kellett mérni. Ha bezártam a fél éccakát avval töltöttem el, hogy ki kellett méregetnem, meg ilyesmiket.”⁹

P. Andrásné a kenyérpakolás kimerítő voltára így emlékezett:

„[A]mikor a kenyeret hozzák, és kapkodod oda a fehér köpenyre, 2 kilós kenyeret, kettőt, nem csak egyet, párosával, és akkor alig vótam ottan vagy 40 kiló vagy 45 ha vótam, s akkor

⁷ Schadt 2003: 47. A Belkereskedelmi Minisztérium 1952-ben előírta a női alkalmazottak felvételének támogatását. *Kereskedelmi Értesítő* 1952. június 8. 414–415.

⁸ Randall 2008: 67–88.

⁹ Interjú S. Bálintnéval. Tiszapalkonya, 2005. augusztus 29. S. Bálintné a Miskolci Élelmiszer Kereskedelmi Vállalat által saját lakásában üzemeltetett ún. háziboltot vezette az 1960-as évek végétől 14 éven keresztül. A személyiségi jogok védelme érdekében az interjúalanyok nevét megváltoztattam.

a teherautóról kapkodni kell és akkor a pócokra rakni befele, az egy borzasztó munka vót, mikor mán gyött a teherautó már féltém, hát nehéz volt [...]”¹⁰

Egyikük tipikus betegségként, „bótos nyavalya”-ként említette az állandó emelésből adódó petefészek-sérüléseket.¹¹

A női interjúalanyok bár kimondottan szakirányú végzettségre nem tettek szert, tanfolyamok, továbbképzések, esti iskolák vagy éppen könyvelői tanulmányok révén eltérő mértékben ugyan, de elmélyítették ismereteiket. Pályaalkalmasságuk bizonyítékeként többször is emlegették fejszámoló képességüket, valamint a vevők szeretetét, amely esetenként napjainkban is megnyilvánuló hála egykori segítőkészségükért.

Az új típusú kereskedelem kulturális szempontjai az eladók szerepét is átforgatták, hiszen tőlük várták, hogy az áru megfelelő ajánlásával, s egy új szocialista fogyasztói ízlés megismertetésével neveljék a vásárlókat, így járulva hozzá ahhoz, hogy a vásárlók modern és kulturált szocialista emberré váljanak.¹² Ennek itthon is jól ismert eszköze volt például az állami áruházak éves feladatterveiben említett pultagitáció vagy az olyan reklámtevékenységek, amelyek a falusi lakosság igényeinek, életszínvonalának emelését tűzték ki célul úgy, hogy megismertessék velük bizonyos árucikkek használatát.¹³ Hasonlóan fontos szereppel bírtak a *Kereskedelmi Értesítő* „Éljenjáró módszerek” című rovatában is ismertetett ruha- és árubemutatókkal egybekötött kultúrműsorok. A Pestmegyei Ruházati Kiskereskedelmi Vállalat kultúrkcsoportja által előadott műsor például „a ruházkodással és az ízléses öltözködésre való neveléssel foglalkozott” 1955-ben.¹⁴ Hogy egy vásárlással egybekötött divatbemutató megtartása az ötvenes évek különösen áruhiányos korszakában milyen nehézségeket okozott, azt kellően megvilágítja a putnoki földművesszövetkezet 1954. januári keltezésű levele:

¹⁰ Interjú P. Andrásnéval. Tiszapalkonya, 2011. február 8. P. Andrásné 18 évesen, az 1950-es évek második felében a Tiszapalkonyai Erőmű munkásait ellátó boltban helyezkedett el.

¹¹ Interjú K. Istvánnéval. Tiszapalkonya, 2011. február 8. K. Istvánné az 1960-as évek közepétől 15 éven át a téesz zöldségboltjában dolgozott.

¹² Hessler 2004: 209–210. A *kulturnost* koncepciója az 1930-as években jelent meg a Szovjetunióban, a kulturált viselkedés normatív szabályait közvetítette a társadalmilag mobil, paraszt-munkás gyökerű csoportok számára. Bővebben Catriona – Volkov 1998.

¹³ Az „Erdőgazdasági ismeretterjesztő papírszalvéta” című újtás elfogadásakor például kiemelték a kezdeményezés országos jelentőségét, „minthogy a jelenlegi papírszalvéta gyűjtési szenvedély révén lehetőséget teremt egyes erdővédelmi előírásoknak a köztudatba való átvételére.” MNL OL XIX-G-4-xx. 117. d. Újtások, 1960.

Követendő példaként tudósítottak a Göncön létesített „Mopresszó”-ról is. „Mi is az a »Mopresszó«? – A mozi és a presszó együttes tevékenységét biztosító üzem, amely egyesíti magában a legkellemesebb szórakozási lehetőségeket. Emellett kitűnő nevelési tényező. Pl. Göncön munka után az emberek rendes, elegáns ruhában jelennek meg, a presszó biztosítja számukra az ételek, italok nagy választékát, s miközben isszák sörüket, kényelmes asztalok mellett, ugyanakkor megnézhetik a szélesvásznú korszerű moziban a legjobb filmeket.” Mopresszó a falusi dolgozók szolgálatában. *Szövetkezeti élet* 1967. szeptember 8. 1.

¹⁴ *Kereskedelmi Értesítő* 1955. november 28. 809.

„Nem tudjuk elképzelni, miből rendezzünk divatbemutatót, amikor kisáruházaink kon-
ganak az ürességtől. Tudomásunk szerint a bemutatón konfekcionál ruházati árukat /ha
mindjárt nem divatosak is/ kellene bemutatni, ami nekünk egyáltalán nincs. Szezonális
cipőárunk ugyanúgy nincs. Nevetségessé pedig ne tegyük magunkat azzal, hogy nyári szan-
dálokkal menjünk ki /pl. Sajókaza/. Kérjük Címet, hogy a divatbemutató kérdését tegyük
megfontolás tárgyává, mert a meglévő készletekkel divatbemutatót rendezni nem lehet.”¹⁵

A kulturált kereskedelem jellemzőinek ismertetésekor a legtöbb útmutatás a bolti
személyzet megfelelő magatartására vonatkozott, és e szempont jelentősége a szo-
cialista korszak végéig megmaradt. Az interjúalanyok maguk is hangsúlyozták, hogy
többnyire vita nélkül, a vevők meglegedésére dolgoztak. „Én mindenkit megmagáz-
tam, s én úgy mondtam mindenkinek, még a legkisebb gyerekeknek is, parancsoljál.”
A téesz zöldségboltjában dolgozó K. Istvánné egy mára felnőtt vásárlója gyerekkori
emlékét idézve az állami és magánboltokhoz társított sztereotípiákra is rávilágít:
„mindig olyan szívesen fogadott, meg olyan szépen, én azt hittem a magáé az a bót.
Enyém vót a munka, a haszon meg a téeszé.”¹⁶

Az interjúalanyok visszaemlékezésével szemben a hivatalos iratok, panaszlevelek és
sajtócikkek számtalan konfliktushelyzetről számoltak be. A Belkereskedelmi Minisz-
térium Ruházati főosztályának gyapjúszövet- és len-kender csoportja által 1953-ban
készített szakmai tájékoztató a javuló tendencia elismerése mellett is kritikával él:

„Sok helyen a fogyasztók kiszolgálása mechanikus, udvariatlan, ez pedig nem összeegyez-
tethető a szocialista kereskedelemmel. Hiba az, amikor a bolti eladó a vevő által kért hiány-
cikk pótlására nem ajánl fel másfajta, hasonló rendeltetésű árufelhasználást.”¹⁷

A Mezőcsáti, majd a járás székhelyének megváltoztatását követően Leninvárosi
Népi Ellenőrzési Bizottsághoz (NEB)¹⁸ a kereskedelmi témájú bejelentések zöme
a járás falusi boltjaival, presszóival kapcsolatban érkezett. A panaszok – akárcsak

¹⁵ MNL OL XIX-G-4-aa 8. d. A Járási Szövetkezetek Szövetségéhez írt levél egyike azon mellékleteknek,
amelyeket a Szövetkezetek Országos Szövetsége – a meglátásuk szerint a földműves szövetkezete-
ket az állami kereskedelemnél jobban sújtó – áruellátási hiányosságokat tárgyaló, a Belkereskedelmi
Minisztérium Ruházati Főosztályához címzett leveléhez csatolt.

¹⁶ Interjú K. Istvánnéval. Tiszapalkonya, 2011. február 8.

¹⁷ MNL OL XIX-G-4-aa 8. d. Annak ellenére, hogy a kérdés 1966-ban már évek óta napirenden volt,
Tausz János belkereskedelmi miniszter is hasonlóan értékelte a helyzetet éves beszámolójában. Idő-
szerű kereskedelempolitikai kérdések és a belkereskedelem 1966. évi feladatai. Tausz János belkeres-
kedelmi miniszter előadói beszéde az 1966. március 14-i országos értekezleten. Melléklet a *Kereske-
delmi Értesítő* 1966. évi 12. számához. 11.

¹⁸ A központi, megyei és járási népi ellenőrzési bizottságokat 1957 végétől kezdték megszervezni a lopá-
sok, csalások, sikkasztások, a társadalmi tulajdon hanyag kezeléséből és különböző mulasztásokból
származó anyagi károk felderítésére. A „dolgozók” a bizottságoknál tehettek meg közérdekű – szóbeli
vagy írásos – bejelentéseiket. 1957. évi VII. törvény a népi ellenőrzésről.

a NEB munkájáról, a próbavásárlások eredményéről és a beérkező észrevételek természetéről beszámoló sajtócikkek – leggyakrabban árdrágításról, súlycsonkításról, többletszámlásról, a kiszolgálás milyenségéről, a nyitvatartási idő be nem tartásáról és egyes vásárlóknak biztosított jogtalan előnyökről (közkeletűbb nevén pult alóli kiszolgálásról) szóltak.¹⁹

A hatóságilag szabályozott ártól való eltérés mellett árdrágításnak számított az is, ha egy alacsonyabb árú terméket értékesebbnek tüntettek fel, s magasabb áron értékesítettek, ami különösen húsáruk esetén volt gyakori,²⁰ illetve a presszók és kocsmák italkiméréseiben. A szakáldi italbolt vezetőjét például egy panaszos 1969-ben azzal vádolta, hogy saját nova borát a legmagasabb fogyasztói áron forgalmazza, illetve hogy a faluban ősszel felvásárolt törkölyt tavasszal szilvapálinka áron árusítja.²¹ Az ároktői bisztróval kapcsolatban 1979-ben azt kifogásolták, hogy Commersz rumot Kaszino rum áron, Commersz brandit Cabinet brandi áron, vegyespálinkát szilvapálinka áron értékesít, illetve vizezi a kávé és egyes italféleségeket.²² A tiszatartjáni bisztróval kapcsolatban pedig egy különösen meglepő reklamáció hangzott el és nyert bizonyítást: gázolajos konyakot szolgáltak fel.²³ A súly- vagy térfogatcsonkítás legjellemzőbb esetei a pontatlan mérlegek és a nem hitelesített italos poharak használatából eredtek, de előfordult a csomagolóanyag beszámolója az áru súlyába. Panaszra adott okot, ha pontatlanul adtak vissza az áruért fizetett összegből, vagy ha az árváltozásokat követhetetlenül, megtévesztő módon jelezték a terméken.

A levélírók többször kifogásolták a kiszolgálás színvonalát és a durva hangnemet. Egy magát háromgyermekes édesanyaként megnevező levélíró a Leninváros Óvórástában, Tiszaszederkényben található zöldségbolt vezetőjével szemben élt panasszal:

„Ha nagy ritkán nyitva találom, akkor is magamat kell kiszolgáltatnom, mert ő éppen üldögel és semmi kedve nincs összekoszolni a kezét. Gyakran előfordul, hogy barátokkal »egri bikavért« iszogat és akkor jaj annak aki belép az üzletbe, mert a trágár szavaknak minden változatát hallhatja.”²⁴

¹⁹ Hasonló tapasztalatokról számolt be a földművesszövetkezeti kereskedelembe a fogyasztók érdekvédelmével kapcsolatban 1960-ban lefolytatott országos vizsgálat, valamint a BAZ Megyei NEB 1972. évi ellenőrzési tapasztalatait összegző jelentés is. MNL OL XIX-G-4-xx 85. d. és MNL BAZML XVII.1205. 3. d.

²⁰ A tiszakeszi húsbolt vezetőjével szemben 1988-ban elhangzott vádak között szerepelt, hogy „a malac húst kibontja és tőke húsaként értékesíti, a bőrkét, olvasztó, illetve zsírszalonna minőségben értékesíti”. MNL BAZML XVII.1205. 58. d.

²¹ MNL BAZML XVII.1206. 20. d. 1969.

²² MNL BAZML XVII.1205. 31. d. 1979.

²³ MNL BAZML XVII.1206. 19. d. 1976.

²⁴ MNL BAZML XVII.1205. 31. d. 1981.

A mezőcsáti patyolat vezetőjével kapcsolatban egy panaszos 1975-ben a hozzáállását tette szóvá: „ha valaki visz hozzá tisztítani vagy mosni valót azt szinte kinézi az üzletből. Azt mondja, már megint hozzák a sok rongyot, ki meg nem visznek semmit.” Ráadásul a patyolatvezető a vevőnek a ruha súlyának ránézésre való megállapítását vitató megjegyzésére „azt mondta, hogy ilyen tacsókókkal nem tárgyal.”²⁵ Az italboltok, presszók világa még inkább nélkülözhetette a finomságot. Az ároktői italbolt vezetőjét az alábbiakkal vádolták meg 1977-ben: „A vásárlókkal vendégekkel szemben olyan kijelentéseket tesz, idézem »az anyád szentségit, takarodj kifelé a helyiségből«. Többek között velem is ez történt meg állandó jelleggel. Mindig alkoholos állapotban van, mely gondolatom szerint viselkedésének az okozója.” A szakáldi italbolt vezetőjének felesége 1969-ben egy vendég gúnyos megjegyzésére, melyben az egyébként illegálisan és legmagasabb fogyasztói áron értékesített házi bort dicsérte, a vádak szerint azt válaszolta, „fogd be a pofád, id meg és halgas.”²⁶

A panaszosok érveléstechnikájához a megvádoltak erkölcsi megbélyegzése is hozzátartozhatott. A nem elég körültekintő megjegyzések ugyanakkor könnyen a visszájára fordíthatták a levélíró törekvéseit. Egy feltehetően idős asszony levelét – benne kivizsgálásra alkalmasnak tűnő kifogásait²⁷ – rágalomként utasították el, amikor a bolti alkalmazottakat a munkahelyükön (raktárban, pincében) létesített szexuális kapcsolattal vádolta meg, és emiatt javasolta a cégtábla feliratának megváltoztatását „kuplejár”-ra.

A *Borsodi Vegyész* hasábjain nyers és durva viselkedéssel jellemzett tiszaszederkény-újívárosi hentesüzlet vezetője – kinek a város egyetlen üzletéből tízezer embert kellett ellátnia – az áruhiány okozta feszült helyzetre vezette vissza a problémát 1964-ben:

„Igen sokan gorombák, követelőzőek, nem értik meg: ha nincs, nem adhatok. Persze azt gondolják, hogy valaki másnak adom a púlt alól. Ez persze nem igaz. Nem lehet bebizonyítani [...] Van, aki soha nem akar sorbaállni és kiabál. Ilyenkor mit tehet az ember? Én is kiabálok! Egyszóval, tessék elhinni: a vásárlók sem angyalok. Nehéz itt helytállni kérem.”²⁸

A hiánygazdasághoz társuló jelenségek és az állami (közös) tulajdonhoz való felelős viszony együttesen akadályozta a kulturált kereskedelem térhódítását, s generált a fentiekhez hasonló helyzeteket.

A kulturált kereskedelem magában foglalta a felújításokat, az üzletek szakosítását, valamint az önkiszolgáló forma bevezetését is, így javítva az árukezelést, -tárolást és

²⁵ MNL BAZML XVII.1206. 19. d. 1975.

²⁶ MNL BAZML XVII.1206. 19. d. 1977. és 20. d. 1969.

²⁷ „Az önkiszolgáló-boltba pedig volna mit nézni magának minden kg-ból hiányzik 7-8 dkg az áru nincs kipakolva félórát kell várni míg egy kis liszthez hozzá jut az ember ha kér a főnök azt feleli nem az a mi dolgunk hogy azt csináljuk” MNL BAZML XVII.1206. 19. d. 1975.

²⁸ Van-e hús a pult alatt?!... *Borsodi Vegyész* 1964. augusztus 6. 1.

a higiéniát, továbbá növelve a hálózat átbocsátó képességét.²⁹ Bár az 1960-as évek elejére a tudósítások szerint a falusi „petróleumszagú, csengettyűs, sötét, odvas bolt-helyiségek” eltűntek, a kereskedelmi egységek nagy része még magánépületekben kapott helyett, elavult berendezéssel működött, és raktározási problémákkal küzdött.³⁰ A tiszapalkonyai körorvos 1960-ban írt jelentése szerint például a falu két fűszerboltja közül az egyik – „az a boltnak nem is nevezhető kis összezsúfolt kiszolgálóhelyiség” – egyáltalán nem rendelkezett raktárhelyiséggel, így a ládák, üvegek, festékfélék vagy a petróleum ugyanott került elhelyezésre, mint a kenyérru, liszt és a többi élelmiszer. A másik fűszerboltnak ugyan volt egy kicsiny raktára, azonban az alig 50 méterre fekvő téeszistálló legyei ellen – különösen nyáron – képtelenség volt védekezni. Bár ez utóbbi bolt még ugyanabban az évben átkerült egy új önkiszolgáló egységbe, az italbolt változatlanul az istálló mellett maradt, ezzel sok hasmenéses esetet és a szokottnál nagyobb arányú gyermekbénulást idézve elő a településen.³¹

A rendezett, tiszta, higiénikus boltbelsőt és árukezelést kívánták elősegíteni a „Tegyük szebbé boltjainkat!” mozgalommal, a „Legszebb bolt!”, „Legszebb elárúsítóhely!”, „Legszebb kirakat” díjak odaítélésével, vagy a Szovjetunióból importált Vorosin-mozgalommal, amely munkaverseny-vállalásokon keresztül akarta erősíteni a rend és tisztaság követelményét a kereskedelem területén.³² A *tisztaság fél egészség* című 1953-as oktató diafilm pedig az otthon, a munkahely és a közterek tisztántartása mellett külön felhívta a figyelmet a higiéniai szabályok betartásának fontosságára a boltokban, vendéglátó-ipari egységekben. Arra figyelmeztetett, hogy a vásárlók tartózkodjanak az élelmiszeráru kóstolgatásától, megfogásától, ne köhögjenek, tüsszögjenek rá az árura, az eladó keze pedig mindig legyen tiszta és használjon tiszta papírt a csomagoláshoz stb. Az ilyen, mára elemi szabályok propagálása arra utal, hogy ezeket a viselkedéselemeket korántsem tekinthetjük általánosnak az 1950-es években Magyarországon, meghonosodásukat pedig a kulturált kereskedelem térhódításaként értékelhetjük.

Az üzletek 1950-es években végrehajtott szakosítása ugyanakkor nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Egy – a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához a kereskedelmi hálózattal kapcsolatban írt – előterjesztés szerint a túlszakosítottság 1963-ban már oda vezetett, hogy a bolti kiskereskedelem mintegy 150 féle különböző üzlettípussal üzemelt. Az élelmiszerárak beszerzésekor a lakosság általában 4-5 különböző boltot (fűszer-csemege, hús, zöldség, tej, kenyér stb.) volt kénytelen

²⁹ MNL OL XIX-G-4-xx 85. d. Jelentés a fogyasztók érdekvédelmével kapcsolatos vizsgálatok tapasztalatairól a földművesszövetkezeti kereskedelemben. 1960. november 15.

³⁰ Sokat fejlődött a falu kereskedelme. *Földművesszövetkezeti Híradó* 1963. december 5. 2.; MNL OL XIX-G-4-xx 82. d. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához: Irányelvek a kereskedelmi hálózat rendezéséhez, a régi üzletek átalakításához, összevonásához. 1963. október 3.

³¹ MNL BAZML XXIII.986/a 1. d. Tanácsulési jegyzőkönyv. Jelentés a közegészségügy helyzetéről Tiszapalkonyán 1960. évben.

³² *Kereskedelmi Értesítő* 1952. október 5. 752.

felkeresni, s hasonló helyzet állt elő az iparcikkek esetében is. A jelentés készítői szerint még a ritkán lakott falusi jellegű településeken is előfordultak nem egyszer külön háztartási-vegyi, rövidáru, papír-írószer szaktoltok, amelyek vásárlók hiányában gazdaságtalanul üzemeltek.³³ A szupermarketek³⁴ mintájára 1962–63-tól elsőként a lakótelepeken és a nagyobb forgalmú helyeken létesített önkiszolgáló, mindenféle napi fogyasztási cikkek értékesítésével foglalkozó, nagy alapterületű ABC-áruházak falusi elterjedése az 1970-es és 1980-as években vett nagyobb lendületet.

Az első önkiszolgáló boltok létesítése ettől valamivel korábban, már az 1950-es évek második felében megindult a hagyományos üzletek átalakításával.³⁵ Megjelenésük az eddigiektől eltérő vevői-eladói attitűdöt követelt meg, amihez hozzá kellett szokni.³⁶ Egy falusi boltvezető például kétféle vevőtípust különböztetett meg 1964-ben:

„Némelyik úgy mozgott itt rögtön az első napon, mintha világ életében csak önkiszolgálóban vásárolt volna. Mások meg... [...] Tudja, hogy elveheti a polcra amit akar, de nem vesz el semmit. Valahogy nem mer odanyúlni. De már körül-körül nézeget azokonál a polcoknál is, amelyekről nem akar vásárolni. Néha megkérdezi, hogy ez, vagy az mire való. Szóval, már tetszik neki.”³⁷

Tiszkeszi tanácselnöke 1960-ban az önkiszolgáló forma népszerűsítésekor az új boltforma előnyeit abban látta, hogy a határbeli munkák és háztartási teendők által egyaránt leterhelt, munkába vagy munkából hazasiető asszonyok gyorsabban hozzájuthatnak az áruhoz, kiküszöbölve ezáltal a hosszas sorban állást. A boltvezető nem kivételezhet a vevők között, hiszen minden áru ki van pakolva a polcra; az előre kicsomagolt és lemért áru megszünteti a súlycsonkítás és árdrágítás gyakorlatát; a vevők közreműködése miatt pedig a bolti dolgozónak sem kell annyit „ugrálni és szaladgálni”.³⁸

³³ MNL OL XIX-G-4-xx 82. d. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához: Irányelvek a kereskedelmi hálózat rendezéséhez, a régi üzletek átalakításához, összevonásához. 1963. október 3.

³⁴ A szupermarketek ismertetésével, hazai bevezetésével számos cikkben foglalkozott a *Kirakat* című szaklap.

³⁵ Az új kiszolgálási formák (önkiszolgálás, gyorskiszolgálás, önkiválasztás, házhozszállítás stb.) hazai és nemzetközi tapasztalatairól is rendszeresen beszámolt a *Kirakat*.

³⁶ Az önkiszolgáló forma és a szupermarketek az USA-ban már az 1930-as években, Nyugat-Európában viszont csak a II. világháború után jelentek meg. Az 1960-as években Nagy-Britanniában is uralkodóvá váló kereskedelmi formával kapcsolatos fogyasztói reakciókat vizsgálva kimutatták, hogy a hagyományos kiszolgálással járó lassúságot, a merev nyitvatartási időt és a szűkebb választékot felülírták a bolt nyújtotta közösségi funkciók (pl. az eladókkal kialakított személyes viszony). Az önkiszolgálók és szupermarketek kínálta bőség morális elfogadását nehezítette az idősebb generáció még eleven tapasztalata a hiányról és nélkülözésekről. A fiatalabb generáció viszont a hagyományos női szerepek bővülésével, a munkavállalás általánosabbá válásával összefüggésben egyre jobban becsülte az önkiszolgálók nyújtotta gyorsaságot, anonimitást, a választás szabadságát, a szélesebb árukínálatot. Alexander – Phillips – Shaw 2008; Bailey – Shaw – Alexander – Nell 2010.

³⁷ Fördős, zacskós leves. *Földművelésügyi Híradó* 1964. március 5. 6.

³⁸ MNL BAZML XXIII.1043/a 1. d. Tanácsulási jegyzőkönyvek, 1958–1961. A szakáldi bolttal kapcsolatos – fentebb hivatkozott, s rágalomként elutasított – panasz 1975-ből ennek ellenkezőjét állította.

Az új kereskedelmi formától az eladók leginkább a lopások, s az ebből eredő leltárihiány miatt tartottak. A tiszaszederkényi tanács- és végrehajtóbizottsági üléseken is rendre felmerült az önkiszolgáló boltokból történő lopások ügye. A beszámolók szerint a legtöbb esetben cigarettát, csokoládét, cukorkát, italt tulajdonítottak el, s az elkövetők között igen nagy arányban szerepeltek gyermek- és fiatalkorúak.³⁹ A jegyzőkönyvezések, tanúkihallgatások időt rabló volta miatt a kereskedelmi dolgozók esetükben igyekeztek elkerülni a feljelentéseket. Vélhetően nem példa nélküli a mezőcsáti járási ügyész által 1973-ban említett és elítélt gyakorlat, melynek során a bolti dolgozók a lopáson ért tanulókat megfenyítették. Mivel két esetben is büntető feljelentést tettek a szülők a bolti személyzet által alkalmazott tettelegesség miatt, az ügyész külön hangsúlyozta, tudatosítani kell a bolti vezetőkkel és dolgozókkal, hogy „nincs önbíráskodás”. A rendőrség, ügyészség a felügyeleti módszerek tökéletesítésében, valamint a szigorúbb büntetésben⁴⁰ és a nevelő jellegű intézkedések – például jogi felvilágosító előadások tartása az iskolákban; a szülők, az iskolai és munkahelyi közösség értesítése; az ügyeknek társadalmi bíróságok elé utalása – alkalmazásában látta a megoldást.⁴¹

Az állami kereskedelem a vállalatok és szervezetek ún. vásároló részlegei révén az állat- és kirakodó vásárokon, azaz a falvak hagyományos vásárlási helyszínein is megjelent. Ezzel részben áthidalta a fejletlen falusi bolthálózatból adódó nehézségeket, részben pedig újabb lehetőséget nyújtott a magán-kiskereskedelem, s a magánkiszállás visszaszorításához. Emellett a hagyományos vásárok szocialista alternatívájaként megszervezték az ún. reprezentatív vásárokat (az augusztus 20-i Ünnepi vagy Vidám vásárt, valamint az októberi Őszi vásárt), amelyek látogatottságát nagy propagandával, s a falusi dolgozók szervezett, kedvezményes utaztatásával kívánták előmozdítani.⁴² A vásároló részlegeknek mind megjelenésükben, mind

³⁹ Például: A mezőcsáti járási ügyészség tájékoztatója Tiszaszederkény város törvényességi helyzetéről. Tiszaszederkény VB. ülési jegyzőkönyv, 1967. augusztus 11.; A mezőcsáti járási ügyészség tájékoztatója Leninvárosi törvényességi helyzetéről. Leninvárosi Tanács VB. ülési jegyzőkönyv, 1972. szeptember 15. Az együttlélés szabályainak megtartása városunkban (beszámoló) – a járási ügyész hozzászólása. Leninvárosi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvek, 1973. november 16. MNL BAZML XXIII.572. 2. d., 8. d., 9. d. Ez összecsengett a Belügyi Szemle hasábjain közölt országos (és nemzetközi) tapasztalatokkal. E rendőrségi közlemények az elkövetők heterogén társadalmi összetétele mellett a nők és háztartásbeliek igen magas arányát is kiemelték. *Belügyi Szemle* 1969. 2, 1972. 8, 1972. 11, 1973. 1, 1973. 3.

⁴⁰ A jelenség tömegességére, „társadalmi veszélyességére” tekintettel az önkiszolgáló egységekben elkövetett lopásokat 1972-ben szabálysértésből bűncselekménnyé minősítette át a Btk., ám az intézkedést már 1973-ban visszavonták hatástalansága miatt. 1971. évi 28. sz. tvr. a Btk. módosításáról és kiegészítéséről; 1973. évi 14. sz. tvr. a Btk., valamint a szabálysértésekről szóló törvény módosításáról.

⁴¹ Az önkiszolgálás kényes kérdése. *Kirakat* 1961. június 10.

⁴² Az első ízben 1952-ben, a 19 megye 1-1 járásában megrendezett Ünnepi Vásárok szervezőinek a helyi kiskereskedelmi és a kijelölt országos vállalatok részvételével biztosítani kellett az árucikkek bő választékát és bőségét, színvonalas kultúr- és sportműsorok megrendezését, a rendezvény dekorativitását. Borsod megyében Mezőcsáton rendezték meg a vásárt, amely bár vonatottan indult, a délutáni órákra már tömegeket vonzott, s látogatottsága – a minisztérium által előírt 18 000 helyett – elérte a 30-40 000

rendezettségükben a kulturált kereskedelmet kellett képviselniük. A megfelelő felszerelés (sátor, ponyva, cégtábla, világítószerek és eszközök, szállítóládák, pénztárgép, hangerősítő berendezés) megléte mellett gondoskodniuk kellett az árucikkek „szakszerű, rendezett és ízléses” elhelyezéséről, a rendről és tisztaságról, a vevőkkel való megfelelő bánásmódról, valamint az árak feltüntetéséről és betartásáról is, kiiktatva ezzel az alku lehetőségét.⁴³ A vásárokkal kapcsolatban mégis sokszor elhangzott, hogy idejétmúlt kereskedelmi módszer, hiszen a mezőgazdaság szocialista átalakításával mérséklődik a parasztság egymás közötti állatforgalma, s az egyre bővülő falusi üzlethálózat is korszerűbb vásárlási lehetőséget kínál. A Belkereskedelmi Minisztérium ezért 1960-ban felszólította a megyéket, hogy csökkentsék a vásárok számát.⁴⁴ Az ünnepi vásár meggyökeresedését is nehezítette, hogy a parasztság termelőszövetkezetbe szervezésével nem az aratás, hanem az év végi zárszámadás után jutott nagyobb jövedelemhez. Az 1961-re jelentőségét veszített reprezentatív vásárok helyett ezért inkább a zárszámadásokra időzített alkalmi kirakodásokat támogatták.⁴⁵

A piacokon, illetve vásárcsarnokokban árusító magán-kiskereskedőkkel szemben a rossz higiéniai körülmények visszatérő vádként szerepeltek a különböző felügyeleti szervek jelentéseiben és a sajtóban egyaránt. A Fővárosi Tanács VB Kereskedelmi Osztálya 1957-ben például általános nagytakarításra, lomtalanításra, árusítóhelyük rendszeres tisztítására, valamint orvosi vizsgálatra kötelezte a budapesti vásárcsarnokok, piacok kiskereskedőit, s kifogásolta árusítási gyakorlatukat is, mivel „az élelmiszerkereskedők közvetlen fogyasztásra szánt árucikkeket zöldség-gyümölccsel és földesáruval egy helyen tárolnak, [...] a kirakatba romlandó árucikkeket is kihelyeznek. Elmulasztják az üzletek előtti járdarész kötelező tisztántartását.”⁴⁶ A magánke-

főt. A gazdák különösen a kiállított tenyészállatokat keresték. A nyolc megyéből érkezett jelentések többnyire jó hangulatról és forgalomról számoltak be, kivételként említették a kapuvári vásárt, ahol a lakosság kezdeti passzív magatartását annak a rémhírnek tulajdonították, amely szerint „aki a vásáron árut vesz, annak alá kell írni egy ívet és be kell lépnie a termelőszövetkezeti csoportba”. Feljegyzés 8 megyéből beérkezett vidám-vásár jelentésekről, 1952. augusztus 26. MNL OL XXVII-G-3. 18. d.

⁴³ *Kereskedelmi Értesítő* 1956. február 13. 131–133, 1956. február 27. 164–165. A vásározó részlegek áruit szállító tehergépkocsik árusító egységgé való átalakítását ajánló 1953-as újtási javaslatot elutasító szakvélemény kifogásolta például, hogy „a gépkocsin szállított áru nem rakható ki szemléltetően a kis férőhely miatt. Az árusítónak a kocsin kellene állnia, így nem lenne meg a kapcsolata a vevővel. Az egész módszer ellenkezik a kulturált vásározó kereskedelemmel.” MNL OL XIX-G-4-aa 8. d.

⁴⁴ Csökkentik a vásárok számát. *Kirakat* 1960. február 16. A felszólítás hatására Győr megyében 160-ról 110-re, Szolnok megyében 205-ről 143-ra, Veszprém megyében 193-ról 105-re, Komárom megyében pedig 66-ról 37-re csökkent az egy évre eső országos állat- és kirakodóvásárok száma.

⁴⁵ Az 1960. évi vásárok eredményeiről. *Kirakat* 1961. február. 10.; Vásározás a kereskedelem fontos feladata. *Kirakat* 1962. február 10.

⁴⁶ MNL OL XXVII-G-3 18. d. Élelmiszer egészségügyi rendelkezések betartása. Budapest Főváros Tanácsa levele Gerle Imre elvtársnak, a KISOSZ elnökének, 1957. április 23. Hasonló tapasztalatról számolt be a tiszaszederkény-újvárosi Hazafias Népfront is: Jelentések Szederkényből. *Borsodi Vegyész* 1965. szeptember 23. 4.

reskedők rossznak ítélt higiénias viszonyai a vita tárgyától függetlenül használható érv volt velük szemben. Egy budapesti piac csarnokigazgatója a magánkereskedők felvetésére, miszerint a piacrendezés egyértelmű előnyöket biztosít az állami szektor résztvevőinek, míg a számukra kijelölt alacsony forgalmú terület a megélhetésüket veszélyezteti, a következőket válaszolta 1957-ben:

„Akinek az új hely nem tetszik, az leteheti az iparigazolványát. Egyébként is az új rendezés biztosítani fogja a rendes árusítást, nincs szükség a piszkos-mocskos kofákra, akik WC-re mennek és utána nem mossák meg a kezüket és úgy végzik tovább a munkájukat.”⁴⁷

A „rendes” állami és „piszkos, mocskos” kofa, mint értelmezési keret akkor is létezett, ha nem a realitást, csak a vágyat fejezte ki. Az 1970-es évek elején egy országgyűlési képviselő a zöldség-gyümölcs árusítás szigorú ellenőrzésétől remélte a kulturált kereskedelem kialakítását, amely „kizárja azt a tűrhetetlen állapotot, hogy a kofakereskedelemhez hasonlóan ömlesztett áruval folyjék az állami és a szövetkezeti üzletekben az árusítás”.⁴⁸

Mint fentebb láthattuk, az állami kereskedelem piaci-vásári jelenlétekor elvette az olyan hagyományos viselkedésformákat, mint például a bevett koreográfia (áru ócsárlása, visszavonulás, majd visszatérés stb.) szerint zajló alku módszere.⁴⁹ A szabott árak alkalmazásával a vásárlás szolidabbá vált, ami egybevágott a kulturált kereskedelem koncepciójával. Másfelől illeszkedett abba a folyamatba is, amelynek keretében az alku nem sokkal korábban kiszorult az üzleti árusítás eszköztárából.⁵⁰ Miként M. József – egykori polgári vaskereskedő-segéd, majd a háború után önálló tulajdonos, s az államosítást követően, idővel üzletvezető – a vele készült interjúban elmondja, az alku a II. világháború előtt bevett eleme volt a kereskedelemnek, amelyre, mint alapvető kereskedelemtechnikai eszközre, a vásárló habitusához igazítva, nagy hangsúlyt fektetett akkori bolttulajdonos felettese. M. József a vevői szokással hozta összefüggésbe ennek népszerűségét:

„[A]kkor olyan világ volt, hogy az emberek szerettek alkudni, tehát nem szabott árak voltak mint ma, [...] ugye most nem lehet alkudni, akkor viszont ha begyött egy ember és nem alkudhatott, nem engedtek neki, nem érezte jól magát, értem? [...]Érem borzasztóan kellett az embernek beszélni. Fantasztikusan kellett ismerni a vevőnek a szeszélyit, a szokását, azt látni, hogy mikor bejött, ott megtanítottak [az] embert, meg kellett ismerni. [...] Háború után, mikor én maszek lettem, én úgy megutáltam eztet, olyan hülyeségnek

⁴⁷ MNL OL XXVII-G-3 18. d. Jegyzőkönyv, 1957. május 25.

⁴⁸ Országgyűlési napló, 1971. I. kötet, 993.

⁴⁹ Erről bővebben: Dankó: 1980.

⁵⁰ 1943-ban rendeletben kötelezték a kereskedőket és iparosokat, hogy üzlethelyiségükben tüntessék fel az eladási árakat az árukon (kivételek pl. a vasáru-, ékszer-, piperekereskedések). 1943. évi 60.000. K. K. M. sz. rendelet. Rendeletek Tára, 1943.

[tartottam], meg láttam, hogy csak becsapom a vevőket vele, [...] ennyi az ára, ráírtam, egy fillért nem engedtem, de egy fillérrel többért se mondtam.”⁵¹

Bár az alkuellenesség már 1945 előtt is megjelent,⁵² az alku módszerének eltűnéséhez hozzájárult a vevőt partnerként kezelő „becsületes”, a nyereszkesedést elítélő szocialista állami kereskedelem hatóságilag rögzített árrendszere is.⁵³ Az árrendszer liberalizálódására az 1968-as gazdasági reform során került sor. Ekkortól a kereskedelmi vállalat vagy szövetkezet a piaci kereslet-kínálat alakulásának függvényében – bizonyos termékek kivételével – szabadon állapíthatta meg az árakat. Ennek jelenségéről M. József így beszélt egy interjújában:

„68-tól kezdve felszabadították a fix árat. Akkor kezdődött az, hogy na, egyes boltvezetőknek adtak olyan engedélyt, hogy az áruknak az árát eltéríthették, így mondták [...]. Nagyon kapós volt a televízió [...] Én, 4200 volt, olyan kapós volt, hogy én el tudom adni 4300-ért is. Azt mondták adjam. De egy másik cikknek, ami meg nem ment, abból meg engedek egy kicsit. Rám van bízva, hogy én lássam meg, ha én jól gazdálkodom, van egy kis többlet-haszon, akkor a vállalattal osztozhatunk. Ekkor volt a nyereség-érdekeltségük. [...] Biszku Béla, ő volt ellene ennek. Nem lehet, szocializmusba nem lehet kapitalizmust építeni. Na ez volt a szocialista kereskedelem.”⁵⁴

M. József gúnyosan emlékezett vissza azokra az előadásokra, ahol bankárok, pénzügyesek kezdték tanítani őt és régi, még a magánkereskedelemben szocializálódott társait arra, hogy „a kereskedelembe kereskedni is lehet”. A tervgazdaság rendszerébe ekkor olyan piaci szabályozók kerültek a már említett rugalmas ármechanizmus mellett, mint a kereskedelmi kockázat elismerése (árukínálat, ármeghatározás) vagy „a vevők érdekeit szolgáló kereskedelmi verseny” lehetősége.⁵⁵

⁵¹ Interjú M. Józseffel. Polgár, 2011. április 9. Polgár Tiszapalkonyával szemben, a Tisza túlsópartján fekszik. A térségben betöltött kereskedelmi szerepét fokozatosan átvette Leninváros.

⁵² A *Mezőcsáti Újság* már 1911-ben kétrészes cikksorozatot közölt „Le az alkuval!” címmel, amelyben a cikkíró a kereskedelem beteges tünetének tekinti a módszert, különösen annak időt rabló volta miatt. *Mezőcsáti Újság* 1911. november 12. 2, november 19. 2. Lásd még: Tibor – Pataky 1932: 45–52.

⁵³ Az általános ár- és bérreformra a jegyrendszer eltörlésével párhuzamosan, 1951 végén került sor. A hatóságilag rögzített, országosan egységes kiskereskedelmi árrendszer alól csak az idényáras cikkek (zöldség-gyümölcs, tojás) képeztek kivételt, ezek ára az időjárás és a termés függvényében „szabad” volt. A fogyasztói árak megállapításánál a termelési költségek megtérítése helyett szociális, egészségügyi, gyermekvédelmi szempontok érvényesültek, valamint különbséget tettek aszerint is, hogy a termékek alapvető vagy „luxusigényt” elégítettek-e ki. Marton 2012: 380.

⁵⁴ Interjú M. Józseffel. Polgár, 2011. április 9.

⁵⁵ Zala 1967: 457–458.

Az 1968-as gazdasági reform során ezzel visszahozták a kereskedés valódi, feledni próbált jelentését,⁵⁶ amit a szocialista áruelosztás és tervutasítás idején, úgy vélem, igyekeztek a kulturáltság fogalmára szűkíteni, ami jobbára a külsőségeket – rend és tisztaság, udvariasság, korszerű üzlethálózat, új kiszolgálási formák – takarta.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)

XVII.1205. A Leninvárosi Járási Népi Ellenőrzési Bizottság iratai, 1971–1989.

XVII.1206. A Mezőcsáti Járási Népi Ellenőrzési Bizottság iratai, 1958–1988.

XXIII.572. A Leninvárosi (Tiszaszederkényi) Városi Tanács VB iratai, 1966–1975.

XXIII.986/a. A Tiszapalkonyai Községi Tanács iratai. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek, 1955–1957, 1960.

XXIII.1043/a. A Tiszakeszi Községi Tanács iratai. Tanácsülési és VB ülési jegyzőkönyvek, 1957–1961.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-G-4-aa. Ruházati főosztály, 1949–1954.

XIX-G-4-xx. Kultúrcikk főigazgatóság, 1955–1982.

XXVII-G-3. Kiskereskedők Országos Szervezete (KISOSZ), 1948–1970.

Bizományi Híradó, 1965, 1968.

Borsodi Vegyész, 1964–1965.

Földművesszövetkezeti Híradó. A Borsod megyei földművesszövetkezetek lapja, 1963–1964.

Kereskedelmi Értesítő, 1952–1956, 1963–1966.

Kirakat, 1957–1964.

Mezőcsáti Újság, 1911.

Rendeletek Tára, 1943.

Szövetkezeti élet. A Borsod megyei földművesszövetkezetek lapja, 1967.

Állami Áruház, fekete-fehér játékfilm, gyártási év: 1952.

Interjú K. Istvánnéval, 2011. február 8., Tiszapalkonya. (A szerző tulajdonában.)

Interjú M. Józseffel, 2011. április 9., Polgár. (A szerző tulajdonában.)

Interjú P. Andrásnéval, 2011. február 8., Tiszapalkonya. (A szerző tulajdonában.)

Interjú S. Bálintnéval, 2005, nyár, Tiszapalkonya. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁶ Ezt a plusz jelentésréteget tömören fejezi ki K. Istvánné, akit nagymamája 10-11 éves korában küldött először piacolni: „Kislánykoromtól kötött batut nanukám, de megtanított élni, megtanított üzletelni...”

Interjú K. Istvánnéval. Tiszapalkonya, 2011. február 8.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Andrew – Phillips, Simon – Shaw, Gareth 2008: Retail innovation and shopping practices: consumers' reactions to self-service retailing. *Environment and Planning A* (40.) 9. 2204–2221.
- Bailey, Adrian R. – Shaw, Gareth – Alexander, Andrew – Nell, Dawn 2010: Consumer behaviour and the life course: shopper reactions to self-service grocery shops and supermarkets in England c. 1947–75. *Environment and Planning A* (42.) 6. 1496–1512.
- Bihari Ferenc 1963: *Az eladás művészete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Catriona, Kelly – Volkov, Vadim 1998: Directed Desires: Kul'turnost' and Consumption. In: Catriona, Kelly – Shepherd, David (eds.): *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution: 1881–1940*. Oxford University Press, Oxford–New York, 291–313.
- Dankó Imre 1980: Piaci és vásári viselkedésformák. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 11–12. 155–189.
- Gronow, Jukka 2003: *Caviar with Champagne. Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia*. Berg, Oxford–New York.
- Hessler, Julie 2004: *A Social History of Soviet Trade. Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953*. Princeton University Press, Princeton.
- Marton Ádám 2012: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968). *Statisztikai Szemle* (90.) 5. 373–393.
- Randall, Amy E. 2008: *The Soviet Dream World of Retail Trade and Consumption in the 1930s*. Palgrave–Macmillan, New York.
- Schadt Mária 2003: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- Tibor Andor – v. Pataky Kálmán 1932: *Az eladás művészete*. A szerzők kiadása, Budapest.
- Volkov, N. 1953: *Szíviügyünk*. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- Zala Ferenc 1967: A fogyasztási cikkek piaca és a kereskedelem működésének új vonásai. *Közgazdasági Szemle* (14.) 4. 447–458.